

**The Role of Social Power Holders in
the Crisis of Ignorance in Mullā Ṣadrā’s Thought:
A Qualitative Reading on the “Resaleh Se Aṣl”
and “Kasr o Asnam al Jaheliyyah”**

Mohammad Javad Zorrieh*, Zahra Abyar**

Shahla Abyar***

Abstract

Transcendent Wisdom, which aims at the reformation and perfection of practical reason, is actualized solely within a socio-existential framework. Mullā Ṣadrā, as a social philosopher, regarded the critical engagement with the historical and socio-political conditions of his epoch as an essential duty of the philosopher—a commitment embodied in his treatises *Kasr al-Aṣnām al-Jāhiliyyah* (The Demolition of the Idols of Ignorance) and *Risālah-yi Seh Aṣl* (The Treatise on the Three Principles). **Research Problem:** The formation of non-governmental power groups that generate what he terms “sanctified ignorance” (*jahl-i muqaddas*) within society, thereby precipitating a profound crisis and potentially instigating socio-political upheavals. **Methodology:** Utilizing thematic analysis, this study examines the defining characteristics of these power groups. **Findings:** The analysis reveals a triangular structure comprising “deception” (*tazwīr* – non-governmental elites), “wealth” (*zar* – economic elites), and “coercion” (*zūr* – governmental elites).

* Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran,
zorrieh.mj@iau.ac.ir

** Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, P.O. Box 14665-889,
Tehran, Iran (Corresponding Author), Abyar.z@cfu.ac.ir

*** Ph.D. in Islamic Theology, Associate Professor (Teacher’s Rank), Ministry of Education, Isfahan, Iran,
Shabyar96@gmail.com

Date received: 12/05/2025, Date of acceptance: 05/12/2025

Through elite circulation, this nascent power bloc displaces the authentic spiritual authority (‘ārifān-i rāstīn), resulting in social disequilibrium, a predatory relationship of exploitation, and systemic oppression of subaltern classes. **Conclusions:** The “deception” axis, employing instruments such as performative monotheism, ostentatious pseudo-Sufism, demagoguery, character assassination, and a deficit of self-knowledge (ma‘rifat-i nafs), precipitates socio-political transformations rooted in the transmutation of values. Consequently, the social philosopher’s mission is to dismantle the idols of jāhiliyyah (pre-Islamic ignorance), unmask these power structures before the public, and cultivate societal consciousness regarding elite circulation—thereby forestalling calamities of such magnitude that they could even culminate in events as consequential as the martyrdom of Imam Ḥusayn (AS).

Keywords: Mullā Ṣadrā, Risālah-yi Seh Aṣl (Three Principles Treatise), Kashr al-Aṣnām al-Jāhiliyya, Jāhiliyya (Ignorance), non-governmental reference groups.

Introduction

Isfahan during Mulla Sadra’s era represented the cultural, social, and political dynamics of Iran, shaped by the decisions and thoughts of the ruling intellectuals. Beyond being a metaphysician, Mulla Sadra emerged as a social and cultural philosopher within the framework of Transcendent Philosophy (*Hikmat al-Muta’aliyah*), addressing the crises of his time and proposing practical solutions to social and political challenges. He defined social philosophy as “a way of living with specific social, political, and civilizational objectives” and expanded Islamic practical philosophy by analyzing power structures and social crises. Two of his major treatises, *Kasr Asnam al-Jahiliyyah* and *Resaleh-ye Se Asl*, examine ignorance (*jahiliyyah*) as a socio-historical crisis. *Resaleh-ye Se Asl* focuses on self-knowledge and establishes socio-political ethics based on three epistemic principles, while *Kasr Asnam al-Jahiliyyah* analyzes the role of power groups in fostering social crises. This study employs qualitative thematic analysis to explore these two treatises and elucidate the characteristics of the non-governmental elites and reference groups that Mulla Sadra highlights.

Materials & Methods

This study was conducted using a qualitative approach and the method of Theme Analysis, a systematic technique for transforming scattered textual data into coherent and rich themes. The purpose of theme analysis is to identify patterns and

39 Abstract

extract themes that emerge from the data itself. In this research, Stirling's (2001) thematic network framework was employed, which is based on three levels of themes: Basic Theme, Organizing Theme, and Global Theme. These themes are structured as web-like maps to reveal the relationships between them. The data collection tool consisted of analyzing two books by Mulla Sadra: *Kasr Asnam al-Jahiliyyah* and *Resaleh-ye Se Asl*. The research process involved several steps: first, the texts were segmented into meaningful units, and key words and phrases were coded. Second, meaningful units were labeled, followed by the refinement and review of data to identify the main themes. Third, the relationships between themes were analyzed, and core themes were extracted. To ensure the validity of the findings, peer review and expert feedback were utilized, and the results were repeatedly reviewed and approved. Finally, the main themes were presented in a coherent manner, accompanied by direct quotations and clear examples from the texts to enhance the depth and richness of the interpretation.

Discussion & Result:

In his treatises *Kasr Asnam al-Jahiliyyah* and *Risālah-ye Seh Asl*, Mulla Sadra employs thematic analysis to enumerate and critique nine pervasive characteristics central to the non-governmental referential groups of his time. These traits reveal the essence of the “axis of deceit” *tazwir* (within the tripartite structure of power—comprising wealth) *zar*, (force) *zur*, (and deceit) *tazwir*—(which establishes dominance over society. The deceitful elite, constituting the *tazwir* axis, collude with political and economic elites to perpetuate the dominion of this sinister alliance. Sadra's critique transcends personal censure; it carries a social mission aimed at exposing the mechanism of this deceptive power and delineating a path to liberation.

Core Characteristics of the *Tazwir* Axis:

1. Intellectual Stagnation and Deficient Self-Knowledge: This group remains stagnant in delusion, imagination, and sensory perception, rather than engaging in rational inquiry and the discovery of metaphysical truths. The root cause of all their subsequent deviations is ignorance of the self and neglect of ethical cultivation.
2. Rejection of Religious Law and a Narcotizing Interpretation of Religion: Under pretexts such as “God's independence from worship,” they transgress religious ordinances. Their interpretation of religion is a dangerous

amalgam of superficial literalism and unregulated, extreme esotericism, which transforms religion into an instrument of sedation.

3. Sufi Pretense and Performative Monotheism: Their primary instrument is the pretense of mysticism and imitation of genuine Sufis. Without genuine spiritual wayfaring, they claim guidance through populist displays, reducing monotheism (*tawhid*) to verbal invocations and hypocrisy (*riya*).
4. Demagoguery and the Denigration of Rivals: By assuming the position of spiritual masters and claiming fabricated miracles, this group entraps the gullible masses. To consolidate their status, they demean and repudiate genuine mystics, philosophers, and scholars.
5. State of Perdition: The ultimate consequence of this life based on deceit and carnal desire is loss and perdition. According to Mulla Sadra, they warrant punishment, divine wrath, and deprivation of true guidance.

The Path to Salvation: The True Elite and Social Insight In opposition to this corrupt network, Mulla Sadra posits his antidote: the “true elite” or “guiding mystics” (*Ārifān-e Rahbar*). These individuals are the antithesis of the *tazwir* axis: possessing profound self-knowledge, adhering to religious law as a manifestation of truth, sincere in action, and endowed with moral virtues. They govern hearts through wisdom and ethics, not through coercion.

However, Mulla Sadra emphasizes that the emergence of these true elites alone is insufficient for salvation. An essential condition is the “social insight” (*basirat-e ejtemā’i*) of the people. Society must be endowed from within with a collective wisdom capable of distinguishing between the “fabricated Sufi” and the “genuine mystic,” as well as between “sacred ignorance” (*jahiliyyat-e moqaddas*)—the use of sacred appearances to justify falsehood—and “transcendent truth.” Therefore, Sadra’s project is simultaneously an effort to cultivate a virtuous elite and to awaken public consciousness for their recognition. This constitutes the meaning of liberation from the tripartite structure of wealth, force, and deceit in Mulla Sadra’s socio-philosophical thought.

Conclusion

During Mulla Sadra’s era, non-governmental reference groups, including jurists (*fuqaha*), theologians (*mutakallimun*), mystics (*‘urafa*), and philosophers, gained significant power and influence through their social authority and status among the

41 Abstract

people. However, Mulla Sadra demonstrates that many of these groups, lacking moral virtues and self-knowledge, failed to guide society effectively. Instead, driven by ambition, hypocrisy, and populism, they contributed to the reinforcement of unjust power structures. These groups formed the “hypocrisy” (*tazwir*) side of the triangle of power (wealth, coercion, and hypocrisy), aligning themselves with economic and political powers, thereby exacerbating social inequalities. In contrast, Mulla Sadra identifies another group of non-governmental elites who, through their moral virtues and self-knowledge, have the potential to transform society and disrupt the balance of power in favor of the people. These true leaders and mystics, endowed with innate purity and ethical integrity, can guide society toward justice and the ideal city (*madinah al-fadilah*). However, this transformation is contingent upon the people’s ability to achieve social awareness, distinguish genuine elites from hypocritical ones, and liberate themselves from what Mulla Sadra refers to as “sacred ignorance.”

Bibliography

- Abedi-Jafari, Hassan, et al. (2018). "Content Analysis and Thematic Network Analysis: A Simple and Effective Method for Explaining Patterns in Qualitative Data." *Strategic Management Thought*, Vol. 1, No. 1, Serial 13, pp. 151–198. [in Persian]
- Abyar, Zahra; Abyar, Shahla. (2021). "Quranic Reading of Mulla Sadra in Response to Intellectual and Cultural Deviations of Pseudo-Mystics of His Era (With Emphasis on Kasar Asnam al-Jahiliyyah)." *Quran, Culture and Civilization*, No. 6, pp. 98–118. [in Persian]
- Aron, Raymond. (2003). *Main Stages in the Development of Sociological Thought*. Translated by Baqer Parham. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [in Persian]
- Bottomore, T. B. (1992). *Elites and Society*. Translated by Alireza Tayeb. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Braun, V, & Clarke, V. (2020). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 328-344.
- Coser, Lewis. (2010). *Lives and Ideas of Great Sociologists*. Translated by Mohsen Selati. Tehran: Elmi Publications, 16th Edition. [in Persian]
- Creswell, J. W, & Poth, C. N. (2022). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (pp. 95-110). SAGE Publications.
- Ein-Alilou, Ali; Moradi, Jabbar. (2013). "The Status of Knowledge and Its Ways of Attainment in Mulla Sadra's Thought Based on Kasar Asnam al-Jahiliyyah." *Islamic Mysticism Journal*, No.
- Emami-Jomeh, Mehdi. (2016). *The Evolution of the Isfahan Philosophical School from Ibn Sina to Mulla Sadra*. Tehran: Institute for Islamic Studies and Philosophy of Iran. [in Persian]

- Emami-Jomeh, Mehdi. (2024). *An Introduction to the Social Philosophy of Transcendent Wisdom*. Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture. [in Persian]
- Esfandiari, Mohammad-Reza. (2011). "A Study of Mulla Sadra's View on the Perils of Religious Literalism with a Brief Look at Imam Khomeini's Views." *Matin Research Journal*, Vol. 13, No. 52, pp. 1–12. [in Persian]
- Jamshidiha, Gholamreza; Taheri, Moslem. (2017). "Pathology of 'Religious Knowledge' in the Time of Ibn Rushd and Sadr-al-Din Shirazi (Case Study: *Fasl al-Maqal fi ma bayn al-Hikma wa al-Shari'a min al-Ittisal* and 'Three Philosophical Principles' Treatise)." *Philosophy of Religion Journal*, Vol. 14, No. 4, pp. 697–722. [in Persian]
- Jafarian, Rasoul. (2009). *Politics and Culture in the Safavid Era*, Vol. 1. Tehran: Elm Publishing. [in Persian]
- Jafarian, Rasoul. (2009). *Politics and Culture in the Safavid Era*, Vol. 2. Tehran: Elm Publishing. 39, pp. 157–172. [in Persian]
- Maleki, Somayeh; Emami-Jomeh, Mehdi; Ahl-Sarmadi, Nafiseh. (2021). "Examining Social, Cultural, and Ethical Implications of Literalist Theology from Mulla Sadra's Perspective." *Contemporary Wisdom Journal*, Vol. 12, No. 1, Serial 32, pp. 249–267. [in Persian]
- Maleki, Somayeh; Emami-Jomeh, Mehdi; Ahl-Sarmadi, Nafiseh. (2019). "Mulla Sadra and the Critical Methodology of Literalist Understanding of Religion." *Kheradnameh-ye Sadra*, Vol. 25, No. 1, pp. 71–80. [in Persian]
- Mills, C. W. (1956). *The Power Elite*. Oxford University Press.
- Mohammadpour, Ahmad. (2013). *Anti-Method Qualitative Research: Practical Steps and Procedures in Qualitative Methodology*. Tehran: Jame-Shenasan Publications. [in Persian]
- Pareto, Vilfredo. (1964). *Trattato di sociologia Generale*. Edizioni di comunita. Milan.
- Ritzer, George. (1998). *Sociological Theory in the Contemporary Era*. Translated by Mohsen Selati. Tehran: Elmi Publications. [in Persian]
- Sadr-al-Din Shirazi, Muhammad b. Ibrahim. (1992). *Sufism and Pseudo-Mystics* (Translation of *Kasar Asnam al-Jahiliyyah*). Translated by Mohsen Bidarfar. Tehran: Al-Zahra Publishing. [in Persian]
- Sadr-al-Din Shirazi, Muhammad b. Ibrahim. (1998). *Three Principles Treatise* ("Risalah-yi Seh Asl"). Edited and introduced by Seyyed Hossein Nasr. Tehran: Mola Publications. [in Persian]
- Sadr-al-Din Shirazi, Muhammad b. Ibrahim. (1981). *Al-Hikmah al-Muta'aliyyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah*, Vol. 1, 3rd Edition. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi. [in Persian]
- Safavi, Seyyed Zein-al-Abedin. (2009). "Mulla Sadra and the Pathology of Mysticism and Sufism." In *Selected Papers of the Second World Congress on Mulla Sadra*, Vol. 6. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation. [in Persian]
- Shannazari, Jafar. (2011). *Translation and Commentary on Maba'd va Ma'ad (Origin and Return)*. Qom: University of Qom Press. [in Persian]
- Smith, R., & Jones, A. (2023). Analyzing literary texts: A qualitative approach. *Journal of Literary Studies*, 45(2), 145-162.

43 Abstract

Sterling, M. (2021). Thematic analysis in qualitative research: A practical guide. *Qualitative Research*, 21(3), 455-471.

Zorrieh, Mohammad-Javad. (2019). "Analysis and Examination of Ethics in the Transcendent Wisdom." Doctoral Dissertation, University of Isfahan. [in Persian]

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران جاهلیت در اندیشه ملاصدرا (خوانشی کیفی از رساله سه اصل و کسر اصنام الجاهلیة)

محمد جواد ذریه*

زهرآ آیار**، شهلا آیار***

چکیده

حکمت متعالیه با هدف اصلاح و تکمیل عقل عملی، تنها در بستر اجتماعی محقق می‌شود. ملاصدرا به‌عنوان فیلسوفی اجتماعی، پرداختن به وضعیت تاریخی و اجتماعی زمانه را وظیفه فیلسوف دانسته و در دو رساله «کسر اصنام الجاهلیه» و «رساله سه اصل» به این امر پرداخته است. مسئله اصلی پژوهش: شکل‌گیری گروه‌های قدرت غیرحکومتی است که با ایجاد «جهل مقدس» در جامعه، بحرانی بزرگ آفریده و می‌توانند محرک تحولات سیاسی-اجتماعی در جامعه باشند. روش: این پژوهش با روش تحلیل مضمون به واکاوی ویژگی‌های این گروه‌ها پرداخته است. یافته‌ها: نشان می‌دهد که مثلث «تزویر» (خواص غیرحکومتی) در کنار دو ضلع «زر» (نخبگان اقتصادی) و «زور» (خواص حکومتی)، با ایجاد چرخش نخبگانی و جایگزینی این گروه نورسته به جای مرجعیت واقعی (عارفان راستین)، موجب ناتوانی اجتماعی، رابطه صید و صیادی و بهره‌کشی نسبت به طبقات فرودست شده است. نتایج: ضلع تزویر با ابزارهایی مانند توحید نمایشی، صوفی‌گری ظاهری، عوام‌فریبی، تخریب و فقدان معرفت نفس، تحولات سیاسی-اجتماعی ناشی از

* استادیار گروه معارف اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران،
zorrieh.mj@iau.ac.ir

** استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
Abyar.z@cfu.ac.ir

*** دکتری تخصصی کلام، دانشیار معلم آموزش و پرورش، اصفهان، ایران، Shabyar96@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۴

دگرگونی ارزش‌ها را سبب می‌شود. بنابراین رسالت فیلسوف اجتماعی، شکستن بت‌های جاهلیت، شناساندن این گروه‌های قدرت به مردم و آگاه‌سازی جامعه نسبت به گردش نخبگان است تا از بروز مصائبی سترگ که حتی می‌تواند تا به شهادت رساندن امام حسین(ع) اثرگذار باشد، جلوگیری کرد.

کلیدواژه‌ها: ملاصدرا، رساله سه اصل، رساله کسر اصنام الجاهلیه، جاهلیت، گروه‌های مرجع غیرحکومتی.

۱. مقدمه و طرح مسئله

اصفهان عصر ملاصدرا، نماد و نماینده همه ایران آن روز است. اتفاقات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی ایران آن روز، ریشه در تصمیم‌گیری و متفکران حاکم بر جامعه داشت. چالش‌های عصر ملاصدرا هرچند ناظر به وضعیتی است که او در آن می‌زیست (امامی جمعه، ۱۳۹۵: ۲۵۱)؛ اما شرایط خاص تاریخی پیدا کرده که دستاوردها، راه‌حل‌ها و کاوش‌های آن برای سایر دوره‌های جامع اسلامی نیز قابل تطبیق است. ملاصدرا در نظام سازی فلسفی خود تحت حکمت متعالیه نشان داد که تنها یک فیلسوف متافیزیک و هستی‌شناسی نیست بلکه یک فیلسوف فرهنگی و اجتماعی بوده که به شرایط و اقتضائات عصری توجه داشته (همان) و درصدد ارائه راه‌حل‌های مناسب و کاربردی برای دغدغه‌ها و چالش‌هاست. وی فیلسوف فلسفه اجتماعی است. منظور از فلسفه اجتماعی «نحوه زیستن با اهداف خاص اجتماعی، سیاسی، مدنی و تمدنی» (امامی جمعه، ۱۴۰۳: ۲۱) است که اعم از فلسفه عملی یا فلسفه مدنی فارابی در نظر گرفته می‌شود و به مراتب اولی، اعم از فلسفه سیاسی حکمت متعالیه نیز هست (همان: ۲۳).

فلسفه نقد قدرت حوزه جدید مطالعاتی است که ملاصدرا در فلسفه اجتماعی فلسفه اسلامی بازنموده و از این طریق حوزه فلسفه سیاسی و اجتماعی را در قلمرو فلسفه اسلامی گسترش داده و باعث توسعه نظام حکمت عملی شده است. این حوزه مطالعاتی به واسطه توجه ملاصدرا به بحران‌های زمانه و کالبدشکافی و ریشه‌یابی آن بسط یافته است (همان: ۳۰۷). دو رساله کسر اصنام الجاهلیه و رساله سه اصل، حاصل مطالعات ملاصدرا در طرح مسائل خاص اجتماعی و سیاسی زمانه خود است. رساله سه اصل در حقیقت بیانگر ابعاد معرفت نفس و مسائل اخلاقی است به نحوی که چنانچه از نامش پیداست سه اصل معرفت نفسی را بیان نموده است: در اصل او پیامدهای فقدان معرفت نفس را تبیین کرده و در اصل

دوم نحوه وجود آدمی را آینه‌گون نشان داده است و در اصل سوم نقش عقل و نحوه غلبه آن با قوه خیال را در معرفت نفس بیان کرده است. ظاهر چنان می‌نماید که صرفاً رساله‌ای اخلاقی است؛ اما در حقیقت ملاصدرا یک رساله تمام‌عیار در فلسفه اجتماعی آن‌هم به زبان فارسی نوشته است که «اخلاق اجتماعی-سیاسی را بر پایه سه اصل اساسی معرفتی شکل داده است» (همان: ۳۰۸). ملاصدرا با اصل اول، در دنامندی انسان را ناشی از جهل به معرفت نفس دانسته و با اصل دوم، فقدان احساس مسئولیت اجتماعی را در صدد بیانش بوده است. در رساله کسر اصنام جاهلیه که در ظاهر رساله در عرفان و تصوف است، در حقیقت نحوه شکل‌گیری گروه‌های مرجع و قدرت در جامعه و وقوع بحرانی سترگ را هدف قرار داده که در صورت بی‌توجهی بدان، مصائب عظیمی چون به مسلخ رفتن امام حسین (ع) (ملاصدرا، ۱۳۷۷: ۱۱۳) را سبب خواهد شد.

در این دو کتاب، «جاهلیت به‌عنوان یک بحران اجتماعی-تاریخی» (امامی جمعه، ۱۴۰۳: ۳۱۱) موشکافی شده است؛ به‌نحوی که «انکسار» بت‌های جاهلیت اجتماعی دارای مراتب و مراحل گوناگونی است که ملاصدرا در این شکستن، در کسوت یک انقلاب‌گر اجتماعی و سیاسی ظاهر شده است. نظر به اهمیت به این مسئله و کاربردی بودن نتایج آن در دوران کنونی، محقق در صدد است تا در پرتو روش کیفی تحلیل مضمون، این دو رساله واکاوی شده، خصایص گروه‌های مرجع و نخبگان غیر حکومتی که ملاصدرا بدان توجه داشته را تبیین نماید.

۲. پیشینه

جستجو درباره پیشینه این مطالعه نشان داد که به صورت مستقل به این دو کتاب پرداخته نشده و حتی در میان مطالعات نیز این توجه به ندرت صورت گرفته است. نزدیکترین مطالعات به این پژوهش عبارت است از:

اسفندیار (۱۳۹۰) با روش تحلیلی تطبیقی، آفات ظاهرگرایی دینی را از دیدگاه ملاصدرا و امام خمینی بررسی کرده است. محور اصلی مقاله، نقد تفسیر سطحی از دین است که منجر به پیامدهایی چون تکفیر عارفان، خشونت فکری و ریاکاری می‌شود. عین علیلو و مرادی (۱۳۹۲) با روش توصیفی تحلیلی و با محوریت کتاب «کسر الاصنام الجاهلیه» ملاصدرا، جایگاه معرفت و راه‌های رسیدن به آن را بررسی کرده‌اند. تأکید اصلی بر معرفت حقیقی (الهی و نفس) در سلوک عرفانی و نقد رویکردهای ظاهری است که مانع کمال

معنوی می‌شود. جمشیدیها و طاهری (۱۳۹۶) با روش توصیفی تحلیلی و تطبیقی، به آسیب‌شناسی معرفت دینی از دیدگاه ابن‌رشد و صدرالدین شیرازی پرداخته‌اند. ابن‌رشد بر عقلانی‌سازی فقه و کلام تأکید دارد، در حالی که ملاصدرا بر معرفت نفس و سلوک عرفانی تمرکز می‌کند.

ملکی، امامی جمعه و اهل سرمدی (۱۳۹۸) با روش توصیفی تحلیلی، روش‌شناسی انتقادی ملاصدرا در قبال ظاهرگرایی دینی را بررسی کرده‌اند. نقد ملاصدرا در سه سطح زبانی، عقلی و نفسانی صورت گرفته و پیامدهای اجتماعی ظاهرگرایی مانند خشونت، تفرقه و تضعیف اخلاق اجتماعی تحلیل شده است. همچنین ملکی، امامی جمعه و اهل سرمدی (۱۴۰۰) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی تبعات اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی الهیات ظاهرگرایانه از منظر ملاصدرا» به این نتیجه رسیده که فراگیرشدن جهل، تعصب، ریاکاری، ازبین رفتن اخلاق و فضیلت‌های اصیل انسانی، گسترش فساد و دنیاگرایی، پیدایش شبه‌علماء و از میان رفتن عدالت و گسترش ظلم زمانه انحطاط و انحراف از مسیر اصلی زندگی مهم‌ترین تبعات ظاهرگرایی در زمانه ملاصدرا است.

آبیار (۱۴۰۰) در مقاله «خوانش قرآنی ملاصدرا در پاسخ به انحرافات فکری و فرهنگی عارف نمایان عصر (با تأکید بر کتاب کسر اصنام الجاهلیة)» با روش توصیفی تحلیلی معضلات زمانه، چون رد افکار و انحرافات فکری صوفیان در کتاب کسر اصنام الجاهلیه را مورد توجه قرار داده است؛ هرچند بیشتر از آن امامی جمعه (۱۳۹۵) نیز در کتاب سیر تحول مکتب فلسفی اصفهان از ابن‌سینا تا ملاصدرا بدین ضرورت پرداخته بود و در کتاب فلسفه اجتماعی حکمت متعالیه (امامی جمعه، ۱۴۰۳) حاصل مطالعات اجتماعی خود در اندیشه ملاصدرا را تبیین نموده است.

وجه تمایز این پژوهش با موارد فوق، این است که پژوهشی به‌صورت تفکیکی و خاص درعین حال روشمند با نگاهی جامعه‌شناسانه به گروه‌های مرجع غیر حکومتی، انجام‌نشده؛ همچنین جستجو در پایگاه‌های مطالعاتی حاکی از این است که از نظر روش، مطالعه‌ای نزدیک به این پژوهش نیز یافت نشد؛ بنابراین این مقاله هم از نظر توجه مستقل و هم از نظر روش، دارای نوآوری است.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و استفاده از روش تحلیل مضمون (Theme Analysis) انجام شده است؛ روشی نظام‌مند برای تحلیل داده‌های متنی و تبدیل اطلاعات پراکنده به مضامین غنی و منسجم (محمدپور، ۱۳۹۲: ۶۶-۶۷). هدف تحلیل مضمون، الگوییابی در داده‌ها و استخراج تم‌هایی است که از خود داده‌ها نشئت می‌گیرند.

در این تحقیق از طرح شبکه مضامین استرلینگ (Stirling, 2001) بهره گرفته شده که بر پایه سه سطح مضامین یعنی پایه (Basic Theme)، سازمان‌دهنده (Organizing Theme) و فراگیر (Global Theme) بنا شده است (Sterling, 2021). در این رویکرد ساختار مضامین به صورت نقشه شبکه‌ای (Web-Like Maps) ترسیم می‌شود تا روابط میان آن‌ها آشکار گردد. ابزار گردآوری داده‌ها، تحلیل دو کتاب کسر اصنام الجاهلیه و رساله سه اصل از ملاصدرا بوده است. در گام نخست، متن‌ها به واحدهای معنادار تقطیع و سپس کلمات و عبارات کلیدی کدگذاری شدند (Clarke, 2020 & Braun). بدین منظور برای جمع‌آوری داده‌های در این قسمت دو کتاب کسر اصنام الجاهلیه و رساله سه اصل مورد بازخوانی چندباره قرار گرفت و سپس تقطیع متن به واحدهای معنادار انجام گرفت. در گام دوم، واحدهای معنادار برچسب‌گذاری شدند و در گام سوم، با تطبیق کدها و شناسایی مضامین اصلی، داده‌ها پالایش و بازبینی شدند. در این مرحله، روابط بین مضامین تحلیل و مضامین محوری استخراج گردید؛ پس از کدگذاری اولیه، در گام چهارم، کدها در دسته‌های مرتبط سازماندهی شدند تا مضامین اصلی شناسایی گردند. این مراحل شامل تجزیه و تحلیل عمیق داده‌ها و ایجاد روابط بین مضامین می‌شود. برای اعتبارسنجی یافته‌ها از روش‌های همتاسنجی و بازخورد متخصصان حوزه استفاده شد (Poeth, 2022 & Creswell). همچنین، در گام پنجم، تحلیل شبکه مضامین و تدوین گزارش نهایی با تلخیص یافته‌ها و مثال‌های منتخب صورت گرفت. به منظور روایی پژوهش، نتایج چندباره بازبینی و توسط دو استاد تأیید شدند. در نهایت، مجموعه مضامین اصلی کتاب‌ها به صورت منسجم با نقل قول‌های مستقیم و نمونه‌های روشن از متن برای افزایش عمق و غنای تفسیر (Jones, & Smith, 2023). ارائه گردید.

۴. مبانی نظری

ویلفردو پارتو از جمله جامعه‌شناسانی است که نقش اجتماعی نخبگان یا خواص (Elites) را در مرکز نظریه جامعه‌شناسی خود قرار داده است. نظریه‌های او به عنوان چارچوبی برای تحلیل ساختار قدرت و نابرابری اجتماعی مطرح‌اند (Mills, 1956). اساس اندیشه پارتو بر نابرابری طبیعی انسان‌ها از نظر فکری، جسمی و اخلاقی است؛ بدین معنا که شایسته‌ترین افراد در هر گروه، نخبگان آن گروه را تشکیل می‌دهند (کوزر، ۱۳۸۹: ۵۲۳). او تأکید می‌کند نخبگی بار اخلاقی ندارد و حتی ممکن است از راه‌های غیراخلاقی حاصل شود (Pareto, 1964: 2031).

پارتو نخبگان را به دو دسته تقسیم می‌کند: نخبگان حکومتی که در قدرت و حکومت نقش مستقیم یا غیرمستقیم دارند، و نخبگان غیرحکومتی که سایر خواص جامعه را در برمی‌گیرند (Pareto, 1964: 2032). در طبقه حاکم، ثروت، منزلت و قدرت به صورت نابرابر توزیع شده است، و نخبگان برای حفظ قدرت خود از دو ابزار زور (Force) و مکر (Ruse) بهره می‌گیرند. وی برای توضیح این تمایز از استعاره‌ی «شیران» و «روباهان» ماکیاوولی استفاده می‌کند؛ شیران نمایانگر گرایش به زور و روباهان نماد حيله‌گری و ابتکار هستند پارتو معتقد است طبقه حاکم آمیزه‌ای از این دو خانواده است که در یکسو مردانی قاطع و آماده اعمال زور و در سوی دیگر افرادی مبتکر، متفکر و دور از وسوسه‌های اخلاقی را در اختیار دارند (کوزر، ۱۳۸۷: ۵۲۶). به تعبیری دیگر برگزیدگان سیاسی، «به دو خانواده تقسیم می‌شوند که یکی از آن‌ها را باید خانواده شیران نامید چراکه تمایل بیشتری به ابراز خشونت دارد و دیگری را خانواده روباهان چراکه به دغل‌کاری ماهرانه متمایل تر است» (آرون، ۱۳۸۳: ۵۲۰). نخبگان حاکم به واسطه حيله‌گری یا به وسیله زور استمرا می‌یابد (باتومور، ۱۳۷۱: ۵۶).

پارتو مفهومی کلیدی به نام چرخش نخبگان (Circulation des élites) مطرح می‌سازد که به جابه‌جایی خواص میان طبقات اجتماعی اشاره دارد. کیفیت و سرعت این چرخش عامل تعیین‌کننده تعادل اجتماعی است؛ زیرا توقف آن منجر به زوال هیئت حاکمه و انحطاط جامعه می‌شود (پارتو، بند ۱۳۰۴). در جامعه‌ای کاملاً باز، یعنی با تحرک اجتماعی آزاد، مقام نخبه با شایستگی واقعی پیوند دارد. موانعی مانند ثروت موروثی و پیوندهای خانوادگی مانع این چرخش آزادانه‌اند و موجب فاصله میان نخبگان واقعی و نخبگان عنوانی می‌شوند (کوزر، ۱۳۸۷: ۵۲۴).

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران ... (محمد جواد ذریه و دیگران) ۵۱

به باور پارتو، تحول اجتماعی نه از شورش توده‌های فاقد عقلانیت بلکه از ظهور نخبگان تازه‌نفس و شایسته‌تر از طبقات پایین حاصل می‌شود (ریترز، ۱۳۷۷:۵۰). هرگاه نخبگان حاکم راهی برای جذب این افراد استثنایی نیابند، عدم تعادل اجتماعی پدید می‌آید که یا از طریق گشودن مسیرهای جدید تحرک اجتماعی اصلاح می‌شود یا با براندازی خشونت‌آمیز نخبگان ناکارآمد و جایگزینی نخبگان شایسته‌تر (کوزر، ۱۳۸۷:۵۲۵). در مجموع، نظریه پارتو تأکید دارد که تعادل جامعه وابسته به چرخش پیوسته و سالم نخبگان است؛ جامعه‌ای که این چرخش را متوقف کند، محکوم به بحران و زوال است.

۵. یافته‌های پژوهش

مضامین فراگیر نه‌گانه «ایستایی عقل»، «شریعت‌ستیزی»، «تفسیر تخطیری از دین»، «صوفی‌نمایی»، «توحید نمایی»، «عوام‌فریبی»، «تخریب و اتهام‌زنی»، «بی‌معرفتی نفسانی» و «خسران‌مندی» خصایص گروه‌های مرجع نوظهور (خواص غیر حکومتی) بوده که در زمانه ملامدرا موردنقد ایشان قرار گرفته است. چنانچه در مبانی نظری گذشت، نخبگان حکومتی به بهره‌گیری از فریبکاری (گروه مرجع غیرحکومتی؛ ضلع تزویر) و همچنین استفاده از زور و در کنار گروه نخبه اقتصادی (زر) استمرار پیدا می‌کند و مثلث زر، زور و تزویر را برای تسلط بیشتر بر توده مردم تشکیل می‌دهد. رسالت اجتماعی ملامدرا، بیان مختصات ضلع اصلی این مثلث (تزویر) است که در ماتریس مضامین زیر واکاوی شده است:

الف) ایستایی عقل

محرومیت از برهان و اصالت حس، وهم و خیال از مضامین سازمان دهنده‌ای است که نشان از «ایستایی عقلانی» در میان این گروه‌ها دارد و در جدول شماره ۱ این مضامین آمده است:

جدول ۱. مضامین، پایه، سازمان دهنده و فراگیر «ایستایی عقلانی»

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱	<p>- نگرستن به نشانه‌های خداوند با دیدگان حس و وهم و محروم بودن از برهان عرشی</p> <p>- کور بودن از دیدن برهان و دور بودن از تأیید الهی: افزایش عجب و قسوت و طغیان</p> <p>- ضعف عقل</p> <p>- علت ناتوانی نفس انسانی در درک مطالب حق و حقیقت اشیا: وجود حجاب (باور داشت اوان کودکی به تقلید یا در اثر حسن ظن)/ مانعیت باورداشت کودکی به تقلید یا در اثر ظن از درک حقیقت در قلب</p> <p>- داشتن عقاید مجادله گران و متکی به عقل‌های کم‌بها: گرفتار شک در هنگام سکرات مرگ</p>	محرومیت از برهان	ایستایی عقل
۲	<p>- ناپیایی نفس از دیدن بازگشتگاه و عالم خود و مبدأ و معاد به همراه سرگرمی به محسوسات و فرورفتن در دریای شهوات و خود فراموشی: بی‌اعتباری امور غیر حسی و اصالت داشتن امور حسی</p> <p>- دائمی‌تر و لذیذتر دیدن محسوسات و خوشی‌ها و شهوات برای افراد حس نگر</p> <p>- خیال را عالی‌ترین مرتبه شناخت، دانستن</p> <p>- پرداختن به شناسایی خیالی اذهان کوتاه خود توسط تیزهوشان کج‌اندیش</p> <p>- دوخته شدن دیده عقل به صورت‌های خیالی اشیا</p> <p>- بازداشتن مردم از کمال از سوی مدعیان موجب توجه به صورت‌های درهمی قوه خیال</p>	اصالت حسی و وهم و خیال	

ملاصدرا در توصیف این گروه‌های قدرت در حال شکل‌گیری، علت بی‌تقوایی و پرداختن به شهوات را ناشی از این می‌داند که این افراد دچار ایستایی عقل شده‌اند بدین منظور که به صور خیالی، وهمی و حسی خود بسنده کرده‌اند به تعبیر ملاصدرا «دیده‌ی عقل اینان به صورت‌ها و قالب‌های خیالی اشیا دوخته شده و هرگز بینششان به اسرار و حقائق اشیا نفوذ نداشته است» (۱۳۷۱: ۲۹) در نگاه وی هر گاه حکومت ظالمانه و طاغوتی با نص‌گرایی ظاهرگرایانه متحد گردد، حکمت و عقلانیت از بیخ و بن برانداخته می‌شود و دیگر جایی برای دین حق و حقیقت باقی نمی‌ماند. (امامی‌جمعه، ۱۴۰۳: ۳۵۰) همین امر نیز سبب می‌شود که «موازنه‌ی میان عالم شهادت و عالم غیب را درنیافته‌اند و از این‌رو مثال‌هایی که در زبان شرایع بیان شده نزد آنان متناقض نموده است» (۱۳۷۱: ۲۹). وی در بندی دیگر ریشه این سفاهتکاری را «افسونگری‌های شیطان خیال» دانسته که «با همه‌ی تهیدستی‌شان در علم و عمل خود را به ارباب توحید و اصحاب تفرید مانسته می‌انگارند» (۱۳۷۱: ۲۴). همچنین این مدعیان را احمق‌هایی ناآشنا به روش معرفت و رستگاری و استکمال نفس می‌داند که و با دوری از معارف و علوم، به صورت‌های درهمی از قوه خیال

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران ... (محمد جواد ذریه و دیگران) ۵۳

بسند کرده‌اند و دچار این توهم هستند که این صور بدون پایه علم و معرفت، مکاشفاتی راستین‌اند (۱۳۷۱: ۵۳؛ ۱۳۷۷: ۳۹).

ب) شریعت ستیزی

بی‌اعتنایی به کتاب الهی، بی‌اعتنایی به شرع و تکالیف، بی‌نیازی خدا به عبادت، ایمان بدون عمل، علم بدون عمل، دشوار دیدن مجاهدت‌ها (نماز و روزه و...) نشان از مضمون فراگیر «شریعت ستیزی» در این گروه‌های مرجع می‌دهد که در جدول شماره ۲ آمده است:

جدول ۲. مضامین، پایه، سازمان دهنده و فراگیر «شریعت ستیزی»

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱	<ul style="list-style-type: none"> - عدم توجه به کتاب الهی درباره بر حذر داشتن از پیروی هوای نفس - تکذیب آیات الهی (ترک عمل و فریب خواری) 	بی‌اعتنایی به کتاب الهی	شریعت ستیزی
۲	<ul style="list-style-type: none"> - بی‌ارزشی اعمال بدنی - نگاه کردن به دل - گسستن پای بندی شرع و تقوی - ادعاهای بلند پروازانه درباره عشق به خدا و وصال او و بی‌نیازی از عبادت بدنی و اعمال ظاهری - رها کردن آداب ظاهر و سربرازدن از عمل به شریعت حقه - شایسته نبودن پرداختن به عبادت حکیمانه با وجود کوتاهی در عبادات شرعی - کوتاهی در عبادات شرعی و پرداختن به ریاضت تصوفی موجب گمراهی خود و دیگران و سرگردانی در چاه هوا - منهدم ساختن قوانین شرع - انجام اموری که سستی دین را و عدم پیروی روش مؤمنین را در پی دارد - بی‌نیازی خدا از عبادت ما: دچار شدن به هلاکت ابدی و زیان همیشگی 	بی‌اعتنایی به شرع و تکالیف	
۳	<ul style="list-style-type: none"> - بی‌نیازی خدا از عبادت - روی‌آوری برخی به بی‌بندوباری با این فریب: بی‌نیازی خدا از عبادت‌های ما - پوسته بودن شریعت برای واصل شدگان 	بی‌نیازی خدا به عبادت	

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۴	- پرداختن به عمل بدون علم فسادگری بیش از اصلاح	ایمان بدون عمل	
۵	- شگرد شیطان در گمراه‌سازی عالم: در هنگام عمل به علم خود و صرف عمر به دانش بدون پرداختن به عمل	علم بدون عمل	
۶	- دشواری مجاهدت و ریاضت و طلب علوم حقیقی و معارف یقینی از سوی گروهی بیکارگان بی‌همت - بیگانه بودن با اعمال رهبانان چون ریاضت‌ها و مجاهدت‌ها و خلوت و عزت و خاموشی	دشوار دیدن مجاهدت‌ها (تعمار و روزه و...)	

عدم توجه به احکام شریعت که به عبارتی اصول عملی دین محسوب می‌شود در واقع به نوعی باطن‌گرایی در حیطه عمل می‌انجامد. در اینجا مقصود از باطن‌گرایی، کفایت ایمان در مرتبه دانسته‌ها و عدم پای‌بندی به تقیدات شرعی است که با ظاهر‌گرایی یا سطحی‌نگری که رویکردی معرفتی در فهم دین است نه تنها منافاتی ندارد، بلکه فهم ظاهری و سطحی از دین عامل اصلی باطن‌گرایی و نوعی تقلیل‌گرایی در مواجهه با اعمال و احکام دینی است (ذریه، ۱۳۹۸: ۱۴۸). این گروه قدرت در حال شکل‌گیری به طرق مختلف سعی در نفی ظواهر دین و امور عبادی و شرعی دارند این امر در پرتو شطحیات و ادعاهای بلندپروازانه است که توهم رسیدن به وصال را در آنان ایجاد کرده و سبب شده است خود را از شریعت و اعمال ظاهری و عبادات بدنی بی‌نیاز ببینند (۱۳۷۱: ۵۷). همچنین این جماعت حتی به کتاب خداوند نیز توجه نداشته که چگونه خداوند اولیا و انبیای خود را به انجام عمل و شرایع دستور داده است (۱۳۷۱: ۲۸).

ملاصدرا این جماعت مدعی را همانند حشویه و کرامیه توصیف می‌کند که نگاه یک‌بعدی به احکام الهی داشته، صرفاً ظاهر را مدنظر دارند و عالم اسرار را انکار می‌کنند هرچند این جماعت نوعی باطنی‌گری (طامات) پیشه خود کرده‌اند (۱۳۷۱: ۵۷) که به علت دور بودن از علوم و معارف ربانی، علم را حجاب دانسته و معتقدند «خداوند از عبادت ما بی‌نیاز است پس در انجام آن، چه فایده؟» و «شریعت برای کسانی است که در حجاب‌اند

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران ... (محمد جواد ذریه و دیگران) ۵۵

نه برای واصل شدگان و شریعت پوست است تا آن را نیفکنی به مغز اسرار نرسی» و «فلان شیخ بارها با خدا سخن گفته است» (۱۳۷۱: ۴۳).

ج) صوفی‌نمایی

جدول ۳. مضامین، پایه، سازمان دهنده و فراگیر «صوفی‌نمایی»

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱	<ul style="list-style-type: none"> - علت اشتباهات و وسوسه‌های شیطان در میان مدعیان: درآمدن به لباس صوفیان - مجاهدت و چله‌نشینی به سبک صوفیان - مانند کردن خود (صوفی نماها) به رهروان و زاهدان - منصوب داشتن خود به مقام تصوف و ارشاد و مانند کردن خود به اهل کمال و حال و شرکت‌کننده در لذت‌ها و شهوات و کمک به مردم در غفلت و نادانی: منافق ملعون و دشمن خدا و رسول و ضد هر سالک و خدانشناس 	تشبیه به صوفیان	
۲	<ul style="list-style-type: none"> - سبب اشتباهات و وسوسه‌های شیطانی مدعیان: شعبده و حلیت‌ها به ظاهر خوارق عادات کرامات - بزرگ‌ترین حربه فریب و کاری‌ترین وسیله گرمایی خلق از راه راست و کشاندن به فساد و هلاکت: فریب از طریق شعبده و حیلت - کمک گرفتن از مکر و انجام با تکلف برای شعبده‌ها و حیلت‌ها - نیرنگ بودن خوارق از مدعیان و گمراهان - به ظهور رسیدن امور غریبه دست مدعیان بهترین دلیل بر گمراهی و گواه بر دروغ‌زنی و فساد عقل و خیال - ظهور خوارق بر دست مدعیان: شر و فتنه و بلا برای مسلمین - ظهور خوارق بر دست مدعیان: بزرگ‌ترین ضرر و فساد در دین مبین 	ظهور خوارق	صوفی‌نمایی
۳	<ul style="list-style-type: none"> - انتصاب خود به مقام ارشاد و هدایت قبل از شناخت خدا و نفس انسانی و مراتب آن در علم و عمل - آرایش‌کردگانی با وجود دید کوتاه و باطن ناپویا و خود را در شمار صوفیان و اهل باطن و مکاشفه‌گران رقم زدن 	اشتغال به مسلک عرفا	
۴	<ul style="list-style-type: none"> - رفتار و افکار خود را در سطح بزرگان و اشخاص ویژه دینی و توحیدی انگاشتن - مانند کردن خود به ارباب توحید و اصحاب تقرید - اهل الله دانستن خود - منصوب داشتن خود به مقام تصوف و ارشاد و مانند کردن خود به اهل کمال و حال و شرکت‌کننده در لذت‌ها و شهوات و کمک به مردم در غفلت و نادانی: منافق ملعون و دشمن خدا و رسول و ضد هر سالک و خدانشناس 	تشبیه به برگزیدگان با ریاضت بدون معرفت	

ردیف	مضمین پایه	مضمین سازمان دهنده	مضمین فراگیر
۵	<p>- سخن گفت فلان شیخ با خدا - داشتن سخنان پوچ و حرف‌های بی‌مغز از ابتدای نشئت‌گیری نفوس این مدعیان - نقل وهمیات و لطائلات همچون خواب‌های بی‌پایه برای دیگران از سوی متصوفه - سخنان در بیداری متصوفه همچون خواب و خیالات - پرداختن به قصه‌ها، حکایت‌ها و شطحیات و طامات توسط واعظ نمایان و قصه‌گویان - خو گرفتن به سخنان ظاهر فریب شعری توسط متصوفه و گویندگان بی‌مایه - بطلان شطحیات متصوفه و زبان آن برای مسلمین - شطحیات: زبان‌بخش‌تر از زهرهای قتاله برای عوام</p>	<p>مجلس انجمن علمی و پژوهشی عرفانی و صوفیانه (۱۳۷۱)</p>	

قرار دادن خود در زمره صوفیان راستین، عرفا و اولیای الهی از شگردها و تزویرهای این جماعت نخبه‌ی خواستار قدرت است که ملاصدرا در دو اثر خود به نکوهش آنان پرداخته است. این افراد بدون اینکه شرایط لازم و دانش کافی را داشته باشند خود را به زی صوفیان درآورده‌اند (۱۳۷۱: ۳۰؛ ۱۳۷۷: ۴۶، ۳۸، ۳۷، ۷۶، ۸۷) و با همین تشبه به زی صوفیان، ادعای اصلی خود مبنی بر ارشاد و هدایت را مطرح می‌کنند و افراد غافل و نادان نیز با تبعیت از این جماعت، کمک‌کننده بدان‌ها هستند و بنا به تعبیر ملاصدرا هم این مدعیان و هم پیروان آنان در یک خط سیر می‌کنند (۱۳۷۱: ۱۴۱-۱۴۲).

در نظر ملاصدرا ضعف‌های صوفی‌نماها در اخلاق عملی موجب بسیاری از تحریف‌های عملی در مفاهیم عرفانی شده است که رقص و آوازهای مبتذل را بنام سماع عارفانه، تنبلی و کارگریزی را بنام زهد و.. تغییر داده‌اند و بجای زهد واقعی به شهوترانی و شکم چرانی روی آورده‌اند (صفوی، ۱۳۸۸: ۹۰). با نظر به اینکه صوفیان راستین دارای کرامات و خوارق عادات هستند، ضلع تزویر نیز از این طریق نیز ورود کرده و سعی می‌کنند با ظاهر کردن خوارقی خود را در زمره صوفیان واقعی قرار دهند که از نظر ملاصدرا بزرگ‌ترین حربه برای فریب و گمراهی مردم است (۱۳۷۱: ۳۰). ملاصدرا معتقد است ظهور این خوارق به دست مدعیان به علت ناپاکی نفوس صورت نمی‌پذیرد و اگر هم رخ دهد از قبیل چشم‌زخم‌ها و شعبده و حيله‌ها است که با مکر خیال متوقف می‌شود (همان) یا در زمره مکر و نیرنگ‌هایی است که تنها از چنین مدعیانی سر می‌زند که جز شر، فتنه و وبال برای مسلمی، ثمره‌ای در بر ندارد و به تعبیری دیگر بزرگ‌ترین ضررها و فسادها را در دین مبین ایجاد می‌کند (۱۳۷۷: ۱۰۳، ۱۰۴). ملاصدرا همچنین می‌گوید مدعیان با مانند کردن خود به «ارباب توحید و اصحاب تفرید» در پناه افسونگری‌های خیال، با شطحیات و

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران ... (محمد جواد ذریه و دیگران) ۵۷

اشتغال به سخنان نامفهوم و تکرار آن‌ها، اضغاث احلامی بدون تعبیر و معنا را بر زبان می‌رانند که «نه تنها این خواب‌ها که بسیاری از سخنان بیداری این گروه خود از قبیل همین خواب و خیالات است» (۱۳۷۱: ۴۴).

د) عوام‌فریبی

زمانی که مدعیان راهبری در جامعه در کسوت بزرگان دین ظاهر شوند، امکان فریب عوام به راحتی وجود دارد. با همین بیان می‌توان گفت که «عوام‌فریبی» یکی از خصایصی است که در این دو اثر ملاصدرا به کرات بدان توجه شده است (۱۳۷۷: ۷۶، ۴۰، ۱۰۴، ۳۹، ۱۱۱، ۱۱۳).

جدول ۴. مضامین، پایه، سازمان دهنده و فراگیر «عوام‌فریبی»

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱	<ul style="list-style-type: none"> - بیعت گرفتن از مریدان - نیرنگ بودن خوارق از مدعیان و گمراهان - افراط یا تقریط در بخشی از ریاضت‌ها جهت خوش‌آیند دل و شهرت‌طلبی در میان مردم - ادعای اتحاد و رفع حجاب و دیدن حضوری خدا و سخن گفتن با او - احمق و ناقص و ملعون: نشسته در صومعه جهت انگشت‌نما شدن و انتشار نام به زهد و کرامت 	توسعه	توسعه
۲	<ul style="list-style-type: none"> - برانگیختن هیجان در عامی بیچاره مریض النفس و ناقص‌الهمت به وسیله سماع - خوشایند بودن شطحیات برای طبع مردم - سفسطه‌گری و تقلید حرکات بزرگان و کاملان که مدعیان نمایای کردار میمون و طوطی 	فساد عقاید دیگران	توسعه

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۳	<p>- شبهه کردن در ظواهر و تناقض در اصول عقلی توسط تیزهوشان کج‌اندیش</p> <p>- شر بودن مدعیان برای خلاقیت</p> <p>- ایجاد تباهی برای مردم</p> <p>- ظلم و وبال و گمراهی و گمراه‌سازی و مکاشفه پنداشتن صورت‌های درهم قوه خیال توسط مدعیان مقام مرشدیت</p> <p>- سخنان بی‌مغز و معنی با ظاهری فریبا و عبارتی مطمئن جهت تشویش دل‌ها و دهشت عقل‌ها و گیج کردن ذهن‌ها/بیان تفسیرهای ناشی از عقل و خیال درهم و پریشان برای مردم</p> <p>- بیرون شدن مسلمانان از دین به‌وسیله صوفی‌نماها</p> <p>- به حیرت افتادن نفس ضعیف و وهم قوی عوام صفتان و کودکان توسط مدعیان</p> <p>- به‌غلط افکندن دیگران و فساد عقاید مسلمانان با سخنان ظاهر فریب</p> <p>- بر زبان راندن بافته‌ها و نمایاندن پوسته‌ها به کوران و گمراهان</p> <p>- مکاران و حیله‌گران خود را اهل الله و صاحبان صفا نامیدن</p> <p>- خیانت فطرت و ناپاکی گوهر این مدعیان سبب مانع دانستن علوم در راه وصول و دست‌نیافتنی دانستن حقیقت هیچ‌چیز</p> <p>- از بین بردن نشانه‌ها و آثار مردان خدا و داشتن صفات پردگیان: فروافتادن در پرتگاه غفلت و نادانی و سرگردانی در بیان گمراهی</p> <p>- ادعای راهنمایی دیگران موجب گمراهی و ضلالت افراد نادان</p> <p>- بازداشتن مردم از کمال از سوی مدعیان موجب توجه به صورت‌های درهمی قوه خیال</p> <p>- عدم صلاحیت رهبری در فردی که فاقد شرایط علم و فضل است یا اضرار در او موجود است</p> <p>- عدم صلاحیت رهبری و مقتدایی بر حسن گمان دیگران به وجود مزایای علمی در او</p>	گمراهی و گمراه‌سازی به‌غلط افکندن	

از نظر ملاصدرا جامعه‌ای که هر کس را از روی تعصب و افتخارات واهی در جایگاه شیخیت، جلوداری و راهبری قرار دهد، به نحوی اجتماع را به سوی عوام‌فریبی سوق می‌دهد (امامی جمعه، ۱۴۰۳: ۳۵۲). مدعیان با تشبه به اولیا و افراد مورد اعتماد مردم از آنان بیعت گرفته و خود را در جایگاه هدایت مردم منتصب می‌کنند. استفاده از ریا برای دیده‌شده و نامبردار شدن به کرامات نیز از جمله ترفندهایی است که این جماعت مدعی برای رسیدن به مطامع خود در پیش می‌گیرند. ملاصدرا در توصیف این خصیصه می‌گوید که اینان با نشستن در صومعه، به دنبال انگشت‌نما شدن هستند تا از رطیق زهد و کرامت به شهرت برسند و در پرتو آن نیازهای خود را تأمین کنند (۱۳۷۱: ۱۲۶، ۱۳۷۷، ۱۱۴، ۹۱، ۷۶، ۷۵).

ضلع تزویر با استفاده از سماع، هیجان را در افراد عامی که نفس ناقص و مریض دارند ایجاد می‌کند و این پیروان نیز فریب‌خورده، این حالت را محبتی الهی و عبادتی دینی تصور می‌کنند. همچنین با استفاده از خوارق عادات که در بالا نیز بدان اشاره شد زمینه فریب و

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران ... (محمد جواد ذریه و دیگران) ۵۹

گمراهی عامه مردم را فراهم می‌کنند که ملاصدرا آن را بزرگ‌ترین حربه فریب مردم معرفی می‌کند (۱۳۷۱: ۳۰، ۱۳۷۷، ۷۵، ۷۶). همچنین مدعیان با دور شدن از نشانه‌های مردان حقیقی، خود صفات افراد قرارگرفته در حجاب را داشته، «در پرتگاه‌های غفلت‌ها و نادانی‌ها فروافتاده و به دریای شهوت‌ها غرقه گشته‌اند و در بیابان‌های گمراهی سرگردان‌اند» (۱۳۷۱: ۲۱) و زمینه گمراهی دیگران را نیز فراهم می‌کنند.

ملاصدرا در رساله سه اصل از وجود نوعی همراهی میان گروه قدرت در حال شکل‌گیری و هیئت حاکمه سخن می‌گوید که نشان از رابطه صید و صیادی است بدین معنی که این گروه قدرت، با «حیله و تلبیس» (۱۳۷۷: ۷۶) طبقه عامه را صید سازد و اسباب تمتع دنیا از طریق تظاهر به صلاح و تقوی به دست آورد. «در این رابطه مردم صید واقع می‌شوند و قدرت‌های سه‌گانه در مقام صیادی، همه آنچه را که نبایستی است، با رنگ و لعاب بایستی، انجام می‌دهند» (امامی جمعه، ۱۴۰۳: ۳۳۸). از نظر ملاصدرا هرچند صید خبر از صیدبودن خود ندارد؛ ولی صیاد چون با ابزار «صلاح و تقوا» به شکار آمده، از عمل خود آگاه است؛ از همین روست که ضلع تزویر از میان سه ضلع مثلث قدرت در رساله سه اصل (۱۳۷۷: ۱۱۳، ۹۱، ۷۶) بازتاب بیشتری داشته که حکایت از نقش پرننگ این ضلع در ایجاد این پدیده اجتماعی (رابطه صید و صیادی) دارد.

ه) توحید نمایشی

«ریاکاری»، «ذکر زبانی»، «عدم اخلاص» و «تذکار بی‌محتوا» از جمله مضامین سازمان دهنده‌ای است که بیانگر «توحید نمایشی» این گروه قدرت را در جدول شماره ۵ نشان می‌دهد:

جدول ۵. مضامین، پایه، سازمان دهنده و فراگیر «توحید نمایشی»

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱	- جایگزینی سخنان بی‌معنی و مخالف شریعت، به‌جای کرامات و مکاشفات حقیقی - خبر دادن از ناگفتنی‌ها و رازهای قلبی و سخن سر	ریاکاری	ریاکاری

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۲	<ul style="list-style-type: none"> - بی‌فایده‌گی توحید لفظی در عالم آخرت و صقع ربوبی - سماع و ریا دو میوه توحید لفظی و صوری - نمره توحید لفظی رسیدن به مطالب حسی و لذت‌های فانی قوای بدنی - مشغول شدن متصوفه به سخنان نامفهوم و تکرار تذکار - ذکر زیبایی (توحید لفظی) از سوی موحد نمایان - عدم درک راز پنهان ذکر توسط نادانان و عارف نمایان - غفلت از ذکر ستوده شده و سرگرمی به سروصدا و الفاظ - نگوهرش استفاده از سخنان ظاهر فریب شعری - دورترین مردم از خدا: سخن گفتن زیاد از خدا و ذکر مصنوعی خدا: متصوفه و تظاهر کنندگان به عرفان 	ذکر زیبایی	
۳	<ul style="list-style-type: none"> - استفاده از شعر در توصیف زیبایی معشوقان و دلربایی محبوبان و لذت وصال و درد فراق در مجالس ذکر عارف نمایان - وجود سفالگان از عوالم الناس در مجالس ذکر مدعیان - برانگیختن شهوت‌های پنهان و بیماری‌های مزمن به سبب خواندن اشعار با آهنگ‌های مخصوص در مجالس ذکر - استفاده دغل‌بازان و بیکارگان از کلمه ذکر - عبادت و زهد غیر عارفان: دادوستد - گردآمدن در مجالس ذکر و تذکیر 	تذکراتی محتوا	
۴	<ul style="list-style-type: none"> - غیر عارف: نداشتن شوق و قصد تقرب به علت نشناختن خدا - غیر عارف: نداشتن محبت به خدا و دیگری به خاطر نشناختن خدا - ادعای محبت به هم‌کیشان از سوی غیر عارف به خاطر انس جویی و الفت گرفتن به چیزهای فرآ گرفته از دوران کودکی نه به خاطر محبت به خدا - متصور نبودن محبت خالص و بدون شرک به خدا از سوی غیر عارف - مانعیت اعمال و طاعت‌ها از انکشاف جلوه حق - مانعیت بالاتر شهوات دنیا و لذت‌ها و وابستگی‌ها از درک معارف حقیقی - دنیادوستی: سرمنشأ همه خطاها و علت دنیادوستی: کمی معرفت به خدا و ملکوت 	علم اخلاص	

در صورت حاکمیت ظاهرگرایی دینی و بی‌توجهی علما و متشخصین به رویکرد معرفتی در جامعه، هر چند عمل به آداب ظاهری شریعت وجود داشته باشد اما با نوعی نفاق و ریاکاری در ساحت اجتماعی مواجه خواهیم بود (ذریه، ۱۸۵: ۱۳۹۸). توحید واقعی با ذکر قلبی همراه است که در عرفان و اخلاق اسلامی بر آن تأکید بسیاری شده است؛ به نحوی که در قرآن کریم از ذکر به عنوان هدف نماز تعبیر کرده و آن را ذکر اکبر (۱۳۷۱: ۵۵) معرفی نموده است؛ اما باید توجه داشت که منظور از ذکر، ذکر لفظی نیست و نیز اساساً ذکر زبانی فی‌نفسه ارزشمند نیست بلکه اگر رساننده انسان به معرفت و قرب الهی

باشد، از ارزش برخوردار است. یکی از انتقادات وارده بر مدعیان راهبر از سوی ملاصدرا همین ذکر زبانی و مصنوعی است که مدعیان این ذکر توصیه شده در روایات و آیات الهی را به نفع خود مصادره نموده‌اند. به تعبیر ملاصدرا لفظ «ذکر» و «تذکیر» با داشتن معانی متعدد موجب مغالطه شده است با اینکه در روایات در مدح مجالس ذکر اخبار زیادی بیان شده است (۱۳۷۱: ۵۵)؛ اما مدعیان جویای قدرت، با استفاده از تزویر، از این لفظ سو استفاده کرده و لقلقه‌های ظاهر فریب و خالی از اعتقادی که از فضای زبان تجاوز نمی‌کند ریا بر زبان جاری می‌کنند تا بتوانند در میان مردم به محبوبیتی برسند (۱۳۷۱: ۵۵؛ ۱۳۷۷، ۴۴، ۴۵، ۳۸، ۵۷، ۷۶).

از نظر ملاصدرا ذکر که در روایات آمده است ذکر «فرازبانی» و همراه با علم و تفکر است نه اینکه تذکراهایی بی‌معنی و مهمل بیان شود چنین عباراتی که از سوی این جماعت سر می‌زند با ذکر حقیقی فاصله بسیار دارد (۱۳۷۱: ۵۶). بر زبان داشتن ذکر مصنوعی از نظر ملاصدرا، سبک بیشتر کسانی است که در این روزگار خود را به تصوف و عرفان مانند کرده‌اند و در تلاش‌اند تا به هر زحمتی خود را عارف نشان دهند از همین رو پرداختن به «ذکر مصنوعی» یکی از شگردهای آنان است. ملاصدرا معتقد است چنین مدعیانی اگر اظهار محبت به خداوند نیز داشته باشند محبتی غیر خالص است که ریشه در همان ذکر زبانی بدون تفکر و معرفت دارد این عدم اخلاص در محبت نسبت به هم‌کیشان‌شان نیز صادق است (۱۳۷۱: ۱۲۳-۱۲۴؛ ۱۳۷۷: ۴۵، ۳۸، ۴۱) ریاکاری و تزویر برخی از این مدعیان، انحراف عملی است که ریشه در انحراف نظری (ذکر زبانی) دارد؛ از همین روست که ملاصدرا «سمعه» و «ریا» را دو میوه توحید زبانی دانسته که نفعی جز در حد امور محسوسه و جسمانی و اشیای پست و حیوانی دربر ندارد (۱۳۷۱: ۵۵).

ز) تخریب و اتهام زنی

ملاصدرا در بسیاری از آثارش نگاه مثبتی به عرفان و تصوف دارد؛ به نحوی که پاره‌ای مباحث مانند وحدت وجود مطابق نظر عرفا و صوفیه پرداخته است و در شواهد الربوبیه و تفسیر قرآن کریم نیز مباحث با قواعد اهل سلوک پیوند دارد؛ از این رو زمانی که مدعیان به تخریب و اتهام زنی نسبت به اکابر عرفا و صوفیه دست می‌زنند آنان را مورد انتقاد قرار می‌دهد. مضمون فراگیر «تخریب و اتهام زنی» نشان‌دهنده مضامین سازمان‌دهنده‌ای چون «مذمت حکما»، «تحقیر و تکذیب علما و عرفا» و «انکار مسلک حکما» در جدول شماره ۶ آمده است:

جدول ۶. مضامین، پایه، سازمان دهنده و فراگیر «تخریب و اتهام زنی»

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱	<ul style="list-style-type: none"> - علم علما سبب حجاب از شهود و سیر شدن از سخن گفتن درباره خدا: توسط مدعیان - ادعای حجاب بودن علم و دور بودن علما از خدا از سوی مدعیان 	انکار حکمت و مذهب حکمت	تخریب و اتهام زنی
۲	<ul style="list-style-type: none"> - دور بودن از معانی حقیقی و تحقیر علمای حقیقی - تحقیر علما و عباد - مزدور مقلد خواندن عباد توسط مدعیان - احمق و دیوانه و اشقیای دانستن صاحب دلان توسط مدعیان - قصور نفوس از درک حقائق و انحطاط از خواسته اصفیا و علما موجب عدم اعتراف به برتری مرتبه علما از سوی مدعیان/ - خیال زده و بخت برگشته نامیدن بزرگ مردان و عرفای کامل توسط فرومایه مسکین بی سرمایه با فکر کوتاه - انکار کردن و اتهام به بدخلقی 	تخریب و تکذیب علما و عرفا	
۳	<ul style="list-style-type: none"> - رویگردانی مدعیان از درک حقایق و انکار میدان علم و مسلک حکما - از دست دادن تقلید و مرتبه مردان عارف به مبدأ و دانا به روز قیامت توسط تیزهوشان کج اندیش 	انکار مسلک حکما	

ملاصدرا در توصیف این گروه می نویسد: «این گروه از درک حقائق روگردان و منکر میدان علم و مسلک حکمایند و آشکارا اظهار می کنند که «علم حجاب است، و علما از خدا بدوراند؟!» (۱۳۷۱: ۴۳). ایشان در نکوهش این مدعیان که به اتهام زنی می پردازند می گوید که این افراد خودشان از علم حقیقی و خداوند درو هستند از همین رو علمای حقیقی را تحقیر می کنند (۱۳۷۱: ۴۳؛ ۱۳۷۷، ۴۰، ۸۷، ۹۳، ۹۰). این مدعیان مزور، ضمن پوچ شماری علما و عباد، آنان را «مزدورانی مقلد» می خوانند و معتقدند که «علم اینان (علما) سبب حجابشان از شهود گشته و اشتباهی سخن از خدا گفتنشان و نه به او رسیدن به سیری گرائیده است» (۱۳۷۱: ۲۵؛ ۱۳۷۷: ۴۵، ۷۵، ۷۳).

ملاصدرا اتهاماتی چون «خیال زده» و «بخت برگشته» که از سوی مدعیان فریبکار، بر بزرگ مردان و عرفای کامل زده می شود را نکوهش کرده و بیان می کند که حال این مدعیان و عرفای واقعی مانند حال نادانان قوم نوح و حضرت نوح (ع) است که حضرت نوح را

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران ... (محمد جواد ذریه و دیگران) ۶۳

هنگام ساختن کشتی مسخره می کردند؛ درحالی که حضرت نوح (ع) عالم به قضای الهی بود تا با ساختن کشتی قوم خود را از خطر هلاکت برهاند (۱۳۷۱: ۸۲-۸۳).

ر) تفسیر تخدیری از دین

توسل به علم ظاهر و فقدان معرفت به همراه بهره‌گیری از تزویر و مکر و حيله، سبب شکل‌گیری از نوعی تفسیر تخدیری از دین شده که در جدول شماره ۷ آمده است:

جدول ۷. مضامین، پایه، سازمان دهنده و فراگیر «تفسیر تخدیری از دین»

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	ردیف
تفسیر تخدیری از دین	پیشانی اعتقادات	- وجد ناشی از سماع را محبت الهی و عبادت دینی انگاشتن - فساد آشکار در ایمان به آخرت و رجوع الی الله - درک تناقض آمیز مثال‌های آمده در دین	۱
	علم درک عوالم هستی	- درنیافتن موازنه عالم شهادت و غیب - نداشتن ایمان به غیب در حد عوام - عدم درک ایمان خواص به خدا، صفات و نشانه‌های او ملائکه، کتب، پیامبران و روز قیامت	۲
	ریاضت بدون نیت	- پرداختن به ریاضت‌ها بدون داشتن روشی صحیح و نیتی استوار - به دست آوردن مختصری صفا و روحانیت بدون روش و نیت صحیح	۳
	انحراف قلب	- افزودن سخت‌دلی و شقاوت بر شقاوت	۴
	انس‌گیری با عقاید موروثی و تقلید گرایی	- انس‌گیری طبع انسان از عقاید موروثی و آموخته‌های گرفته‌شده از آموزگاران - فراگیری اعتقاداتی تعصبی - حجاب شگرف متکلمین، متعصبین مذاهب و بیشتر صلحا و متفکرین در ملکوت اسمان و زمین: باور داشت کودکی به تقلید یا در اثر ظن (حجاب)	۵
	اعتقادات عامیانه	- نادیدن صور حقیقه در صورت: ناصافی گوهر نفس، ناپاکی بر اثر شهوات، نیکو شمردن و وابسته شدن به تفکر عوام الناس - پذیرفتن عادات عوام - محبوب بودن مدعیان از علوم حقیقی و معارف ربانی به علت دارا بودن اعتقادات عامیانه کودکی در اثر حشر با بیکاران و افراد سفله و نادان و بی‌مایه	۶

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۷	<ul style="list-style-type: none"> - راضی شدن به دنیا - آرامش گرفتن به دنیا و دل برگرفتن از آخرت 	دنیاگرایی	
۸	<ul style="list-style-type: none"> - به‌کارگیری داده‌های الهی برخلاف فطرت - نقش بستن اعتقادات بوج و خیالات فاسد و رؤیاهای شیطانی به‌جای صور معقول و منقول - انحراف نفس در اثر آراء فاسده منحرف مانع نقش بستن صور حقائق - علت انحراف داشتن: اعتقاد به آراء فاسد 	اعتقاد به آراء فاسده	
۹	<ul style="list-style-type: none"> - به‌کارگیری توان خود در طاعات بدنی یا اسباب زندگی دنیوی و صرف نمودن فکر خود به حضرت ربوبی و حقایق حقه الهی - سرگرم شدن به غیر خدا و روی‌گردان از شناخت خدا و چگونگی صفات و افعال الهی - تناسب و تجانس میان غایت و علل 	سرگرم شدن به غیر خدا	
۱۰	<ul style="list-style-type: none"> - بیان طامات یعنی برگرداندن الفاظ شرعی از مفاهیم ظاهری و اصلی خود به سوی امور باطنی مانند تأویلات باطنیان - از دست دادن اعتبار الفاظ با برگرداندن آن‌ها بدون وجود دلیل نقلی یا برهان عقلی از ظواهر و مدلولات آن‌ها - بی‌فایده شدن سخنان خدا و رسول با برگرداندن آن‌ها بدون وجود دلیل نقلی یا برهان عقلی از ظواهر و مدلولات آن‌ها - حرام بودن عقلی و شرعی طامات - حرام بودن عقلی طامات: بسنده کردن به ظواهر و تک‌بعدی نگریستن مانند حشویه و کرامیه - حرام شرعی بودن طامات: از دست دادن اعتبار الفاظ با برگرداندن آن‌ها بدون وجود دلیل نقلی یا برهان عقلی از ظواهر و مدلولات آن‌ها/ بی‌فایده شدن سخنان خدا و رسول با برگرداندن آن‌ها بدون وجود دلیل نقلی یا برهان عقلی از ظواهر و مدلولات آن‌ها - بی‌معیار و قاعده الفاظ را به معنای باطن برگرداندن: حرام شرعی بودن طامات 	تأویل‌گرایی باطنی (طامات)	
۱۱	<ul style="list-style-type: none"> - بدعت شایع میان صوفی نمایان: ظواهر را طبق رأی خود تأویل و تنزیل کردن - باطن‌گرایان و ظاهر‌گرایان: دچار یک‌چشم از درک حقایق 	تنزیل‌گرایی	
۱۲	<ul style="list-style-type: none"> - از نظر ظاهر‌بینان کردار آخرین هدف و برتر از علوم و احوال 	هدف‌گرایی در کردار	
۱۳	<ul style="list-style-type: none"> - از نظر ظاهر‌بینان: علوم مقدمه حال و احوال مقدمه کردار 	علوم بر کردار مقدمه دیدن	

عدم درک عوالم هستی و فهم متناقض از زبان شرایع برای مدعیان از جمله مواردی که ملاصدرا در توصیف اینان بیان می‌کند (۱۳۷۱: ۲۹). اشتغال به ریاضت‌های بدون نیت که چیزی جز عجب، قساوت و طغیان برای مدعیان راهبر در برنارد از دیگر خصایص این جویندگان قدرت است (۱۳۷۱: ۳۲؛ ۱۳۷۷، ۵۷). انس‌گیری یا عقاید موروثی که بی‌پشتوانه عقلی و استدلال است و در اثر حسن ظن آموزگاران شکل یافته از جمله انتقادات ملاصدرا بر این جماعت است (۱۳۷۱: ۹۳) که دیگر جایی برای صور معقول و منقول در نفس باقی نمی‌گذارد (۱۳۷۱: ۴۳).

انتقاد دیگری که ملاصدرا در دو رساله خود متوجه مدعیان می‌کند باطن‌گرایی و تأویل از یک‌سو و توجه به ظاهرگرایی از سوی دیگر است. نزاع میان این دو طایفه در تاریخ سابقه طولانی دارد و افراط و تفریط‌هایی در هر دو طیف دیده شده است اما ملاصدرا متوجه این انحراف در زمانه خود بوده و هر دو گروه را موردنقد عالمانه قرار داده و می‌نویسد که این گروه‌ها در درک حقایق یک چشمی‌اند ولی عارف محقق، دو چشم بیناست که به همه چیز درست می‌نگرد «هر دو جانب می‌دارد و هیچ نشستی را وانمی‌گذارد و احکام هیچ عالمی را رها نمی‌کند» (۱۳۷۱: ۵۹).

ملاصدرا برخی از مدعیان ظاهرگرا را به خاطر باطن‌گریزی و برخی دیگر را به جهت باطن‌گرایی و تأویل‌اندیشی افراطی نکوهش کرده است و از اینکه چنان در این راه افراط نموده‌اند که حتی برای این اعتقادات افراطی خود، مبانی نیز ساخته‌اند در تعجب است لذا سخت بر آنان می‌تازد. وی در نقدهای خود بر این مدعیان، باطن‌گرایی را نوعی باطل‌گرایی دانسته و در وجه حرمت آن را در این می‌داند که تهی کردن الفاظ از مدلولات معمول آنها بدون دلیل عقلی یا نقلی، مستلزم از دست رفتن اعتبار الفاظ خواهد شد از سوی دیگر تأویل کردن بدون داشتن دلیل عقلی آزاد، موجب بی‌فایده شدن سخن خدا و رسول خدا (ص) می‌شود (۱۳۷۱: ۵۹).

تنزیل‌گرایی نیز از دیگر انحرافات است که از دید ملاصدرا پنهان نمانده است و به ضرر این مفسده بزرگ چنین اشاره کرده است و آن را بدعت‌های شایع میان صوفی‌نمایان و باطنیان ذکر کرده که موجب منهدم ساختن همه بنای شریعت خواهد شد (۱۳۷۱: ۵۹).

نکته قابل‌تأمل که نیاز است بدان اشاره شود اینکه ملاصدرا از یک‌سو ریاکاری و ظاهرگرایی مدعیان را موردنقد قرار داده و از سوی دیگر باطن‌گرایی این جماعت را نقد کرده است که در ظاهر متناقض می‌نماید؛ زیرا این دو نقد مقابل یکدیگر قرار دارند. شاید

چنین به نظر می‌رسد که انحرافات زمانه ملاصدرا از یک سنخ نبوده و گروه‌های متعددی به انواعی از انحرافات مبتلا بودند از همین رو شاید این دو نقد متوجه دو گروه بوده باشد نه یک گروه. نکته دیگر که قابل دقت است اینکه ریاکاری یک انحراف عملی است و باطن‌گرایی جنبه نظری دارد. نکته سوم اینکه با توجه به برخی عبارات ملاصدرا چنین به نظر می‌رسد که این جماعت مدعی تلاش می‌کردند با باطن‌گرایی خود «بی‌ریایی» خود را «ریاکارانه» نشان دهند و با نشان دادن گمنامی خود، شهرت و نامی به دست آورند (۱۳۷۱: ۱۴۲).

از نظر ملاصدرا ارائه این فهم از دین، با مکر و حيله متشبهان به اهل تقوی و علم (۱۳۷۷: ۱۱۱) برخاسته و به مسلخ بردن امام علی (ع) و ضربت ابن ملجم، شهادت امام حسین (ع) با خنجر شمر ذی‌الجوشن به «معجون آفیون پر سم مکر و افسون و تریاق پر زهر» (همان) همچنین شهادت امام حسن (ع) با کید و غدر نهایی معاویه صورت گرفت.

ط) ضعف معرفت نفسانی

ضعف در معرفت نفس مضمون فراگیری است که «خودنمایی»، «خودبرترینی»، «خشونت قلب»، «عدم درک اسرار حق»، «رذیلت محوری» و «دوری از تهذیب نفس» را زیرمجموعه خود دارد که در جدول شماره ۸ بدان اشاره می‌شود:

جدول ۸. مضامین، پایه، سازمان دهنده و فراگیر «ضعف معرفت نفسانی»

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱	<p>- نقصان علم و معرفت و نادانی و گمراهی و فریب خواری این گروه</p> <p>- نداشتن دانش نظم بخش و قلب مراقب و کردار پاک: سبب گرفتاری مدعیان</p> <p>- بی بهره بودن صوفی نماها از معرفت و یقین و عقل و دین</p> <p>- داشتن نفس شریر و دور بودن از اعمال صالح و تهذیب صفات نفسانی</p> <p>- علت ناتوانی نفس انسانی در درک مطالب حق و حقیقت اشیا: ناقص بودن ذات نفس چون کودکان و ابلهان</p> <p>- نرسیدن از مرحله قوه به فعل</p> <p>- علت ناتوانی نفس انسانی در درک مطالب حق و حقیقت اشیا: عدم آگاهی به اصول دست یابی به مطلوب یا به چگونگی ترکیب آنها</p> <p>- دیدن صور و عقاید پوچ (اضغاث احلام) دستاورد ناپاکی گوهر نفس</p> <p>- کندن دانش ها و راه های آن</p> <p>- مدعیان مقام مرشیدیت و خلافت: احمق های نا آشنا به روش معرفت و رستگاری و استکمال نفس</p> <p>- روی گردانی از کسب علوم حقیقی و یقینات و کشفیات</p>	نقصان نفس	
۲	<p>- بیان سخنان فریبا سبب فروزان ساختن آتش عذاب</p> <p>- دل خوش کردن و معتاد شدن به لذت گیری از مطالب ناحق در اثر خوشایند عوام الناس</p> <p>- تظاهر به محبت در بردارنده ادعا و برتری جویی</p> <p>- فراگیری دنیادوستی و مقام جویی و مرتبت داشتن نزد دیگران</p> <p>- بزرگ ترین علت حجاب از درک حقیقت، حب جاه و مقام داشتن نزد دیگران و میل به ریاست و شهرت و نفوذ داشتن در بلاد و برتری بر مردمان</p>	خودنمایی	بی دانشی نفسانی
۳	<p>- واله بودن دل و واصل بودن به معرفت</p> <p>- پنداشتن جایگاه و نزدیکی نزد خدا</p> <p>- فراتر بردن رتبه نفس خود از جایگاه پیامبران</p> <p>- توهم بی ضرر بودن متابعت هوای نفس توسط مدعی علم و تقوا</p> <p>- شهوت دنیا و لذت ریاستها و برتری جوییها و ترویج کننده باطل: ادعای کمال و احاطه بر کنه مقامات و احوال</p>	خود برتری جویی	
۴	<p>- گمراه شدن دیدگان</p> <p>- علت ناتوانی نفس انسانی در درک مطالب حق و حقیقت اشیا: انحراف قلب از جهت خود</p> <p>- طالب نبودن قلب برای حق</p> <p>- خشنی طبع</p> <p>- فکری عصیانگر</p> <p>- قلب سخت فاقد آمادگی برای نقش علمی و تجلیات قدسیه</p> <p>- طبع خشن و عقل سست و نداشتن نفوس لطیف</p>	خسرویت قلب	

مضامین مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	شماره
مضامین فراگیر	رذیلت مجروری	<ul style="list-style-type: none"> - شعله‌ور بودن آتش شهوات و غرق شدن در لذت‌ها: گواه قصور در کردار - پرداختن به تمتعات دنیوی و شهوات و هواها - انباشته کردن درون خود از شهوات‌ها و محرّمات - گذراندن اوقات با سرگرمی با کودکان و هم‌نشینی با نادانان - گوش دادن به غنا و آلات لهو لعب و امور دور سازنده انسان از رحمان و جنت - پیروی از شیطان و رسیدن به شهوات‌ها - هم‌نشینی منافقان لهو و هذیان گران و خسران مآب - غوطه‌وری در شهوات و لذات با ظواهر و بدن نه باطن و دل - مباشرت با شهوات و معصیت‌ها - روی آوردن نفس اماره به دنیا و فریبندگی‌ها - جستجوی مال، جاه، شهوت و ریاست - غرق شدن در دریا شهوات‌ها و اسیر گناهان بودن برای ناسالک - پیروی از شهوات و هوای نفس در صورت واگذاری این مدعیان به حال خود - متابعت از شهوات و هوای نفس - پرداختن به شهوات و حرام خواری - سرگرم در لذایذ - آلودگی به شهوات - صرف عمر به لهو و لعب - خوردن امور شبهه‌ناک... 	۵
	علم درک اسرار الهی	<ul style="list-style-type: none"> - نداشتن بیش اسرار و حقایق اشیا - مدعیان راهتمایی دیگران: زمین‌گیری در راه سیر و سلوک و ناپیدا در مقام تمیز خیر و شر - عدم حصول معرفت برای مدعیان منکر علم و روی‌گردان از معارف و علما - حجاب بودن علم، - صوفی نمایان بی‌خبر از معرفت و لذت آن - خالی بودن دل‌های صوفی نمایان از معرفت خدا و آرامش با غیر - جهل عامل فریب فیلسوف نمایان و معاندان - عدم وصل به مطلوب با وجود نادانی مدعیان حتی در صورت تهذیب نفس پیدا کردن - خیانت فطرت و ناپاکی گوهر این مدعیان سبب مانع دانستن علوم در راه وصول و دست‌نیافتنی دانستن حقیقت هیچ‌چیز 	۶

باید توجه داشت که عرفان و تصوف واقعی در اندیشه ملاصدرا با معرفت نفس پیوند دارد بلکه بر آن مبتنی است به نحوی که ضعف در معرفت و علم زمینه را برای اندیشه‌های سست و موهومات فراهم می‌کند و انواع انحرافات و کج‌روی‌ها را در پی دارد. به همین علت ملاصدرا در موارد متعددی از این دو اثر خود که در مراحل قبل نیز شواهدی از متن کتاب ذکر شد، به خصیصه جهل و فراگیر شدن آن در زمانه خود انتقاد وارد می‌کند: «پس

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران ... (محمد جواد ذریه و دیگران) ۶۹

ای مسکین از هم‌نشینی این‌چنین نادانان دور باش که خود را به رهروان و زاهدان مانند کرده‌اند در صورتی که از معرفت و یقین آنان بی‌بهره و از عقل و دین تهی می‌باشند» (۱۳۷۱: ۶۰، ۱۳۷۷: ۵۶، ۵۸، ۳۹، ۸۷).

ملاصدرا این جماعت مدعی مرشدیت را احمق‌هایی ناآشنا به روش‌های معرفت و رستگاری و استکمال نفس توصیف می‌کند (، ۱۳۷۱: ۵۳) که

سخنان پوچ و حرفه‌ای بی‌مغز که از اوان نشئت نفوس آنان را مشغول نموده و به تکرار از آن‌ها دل‌خوش داشته و از عوام‌الناس برین سخنان به‌به و چهچه شنیده‌اند و ازین رو معتاد به لذت‌گیری از مطالب ناحق شده‌اند (۱۳۷۱: ۴۳).

توهم خودبرتربینی در این مدعیان بدین گونه است که «در اثر نزدیکی و جایگاهی که نزد خدا برای خود می‌پندارند مباشرت شهوت‌ها و همگامی معصیت‌ها آنان را از راه خدای باز نخواهد داشت» (۱۳۷۱: ۲۶، ۴۲).

عدم شناخت و معرفت نفسانی، آنان را به انواع رذایل کشانده است؛ به‌نحوی که دیگر اعتنای چندانی به سلوک اخلاقی و تهذیب نفس ندارند. تهذیب نفس هم مقدمه و هم ذی‌المقدمه سلوک است و نه بمنزله یک پیش‌نیاز مقطعی بلکه بعنوان یک ضرورت متصل و جاری در مسیر سلوک باید همراه سالک باشد (صفوی، ۱۳۸۸: ۸۶). در نتیجه بی‌توجهی و بی‌عملی این جماعت نسبت به تزکیه نفس، محور تعاملات اجتماعی، تمایلات دنیوی و نیازهای جسمانی خواهد شد. لذا به جای اینکه یکدیگر را در رسیدن به کمالات انسانی یاری دهند، در رسیدن به بدیها و افعال قبیح، یکدیگر را ترغیب و یاری می‌کنند (شانظری، ۱۳۹۰: ۴۸۷). تهذیب نفسی که ملاصدرا بدان معتقد است با ریاضت‌های شرعی و اخلاقی همراه است که موجب ورزیدگی انسان شده او را آماده دریافت اسرار حق می‌کند، چیزی که در گروه قدرت تزویر دیده نمی‌شود و شگفتی ملاصدرا را در پی دارد:

شگفتا! از آنان که در راه سیر و سلوک خود زمین‌گیر و در مقام تمیز خیر و شر و نفع و ضرر نابینايند و با وجود کوری باطن و قلب، مدعی رهنمایی دیگران‌اند، چگونه جرئت می‌کنند درجایی که پای خودشان از منازل رهروان می‌لغزد و عقل‌های کودکانه‌شان از رسیدن به درجات کاملان و بالغان کوتاه است، رهنمایی و ریاست خلق را عهده‌دار شوند و با همه‌ی کم‌عقلی خود استادان و رهنمایان راه و سروران قوم باشند؟! (۱۳۷۱: ۹۱).

ظ) خسران مندی

«خدا فراموشی»، «حشر بهایمی»، «سلب توفیق از هدایت و رهبری»، «مغضوب شدن» و «بدعاقبت هنگام مرگ» مضامین سازمان دهنده است که نشان از «خسران مندی» این گروه نخبه غیر حکومتی است:

جدول ۹. مضامین، پایه، سازمان دهنده و فراگیر «خسران مندی»

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱	- رویگردانی از یاد حق	خدا فراموشی	خسران مندی
۲	- حرام بودن آخرت بر دنیاگرایان - حرام بودن دستیابی به معارف بر افراد خودنما (جلب رضایت خلق در دنیا) - پیروی کننده هوای نفس: قرار گرفتن در زمره حیوانات و شیاطین	حشر بهایمی و محرومیت از رستگاری	
۳	- عدم توفیق، هدایت و رهبری	سلب توفیق از رهبری	
۴	- عدم امکان دست‌یابی به مطلوب از سوی مدعیان با وجود بازگشت به فطرت به علت مدت و عمر کم تحصیل علوم - به هلاکت افکندن آنان به علت تیزهوشی ایستا - داشتن اعتقاد نادرست در مورد خدا و صفات در معرض بدعاقبتی - بی‌فایده بودن زهد و صلاح در هنگام سکرات مرگ - عاقبت به شر شدن: در اثر اعتقاد یا اعمال - نفس درگیر حب ریاست و تعصبات نفسانی: بدعاقبتی هنگام ملک‌الموت - داشتن عقاید مجادله‌گران و متکی به عقل‌های کم‌بها: گرفتار شک در هنگام سکرات مرگ - افراد فرورفته در بحث‌های نظری و سیر نکرده به‌سوی انوار مکاشفه: گرفتار شک در هنگام سکرات مرگ	بدعاقبتی هنگام مرگ	
۵	- ادعای اهلیت منصبی والا را داشتن: ظلم بر خود و تعدی به حدود خدا و خود را در معرض خشم قرار دادن - ادعای اهلیت منصبی والا را داشتن: مورد خشم غضب قرار گرفتن و مورد عذاب دردناک قرار گرفتن	مغضوب شدن	

ملاصدرا در عباراتی از این دو اثر خود، پیامدهای انحرافات فکری و اجتماعی‌ای که متوجه مدعیان راهبر است را متذکر می‌شود. از نظر ملاصدرا این جماعت به علت دنیاگرایی، آخرت بر آنان حرام است: «و به همان‌سان که آخرت بر دنیاگرایان حرام است، دستیابی به معارف نیز بر کسی که بیشترین همت او صرف جلب توجه خلق می‌شود حرام باشد» (۱۳۷۱: ۴۱)؛ زیرا آنان پیرو هوای نفس بوده «و از راه راست منحرف گشته است در زمره حیوانات و شیاطین خواهند بود». برای چنین افرادی که به دنبال خوشایند مردم هستند عذابی دردناک است نوید داده شده است (۱۳۷۱: ۳۱؛ ۱۳۷۷، ۶۴، ۵۹، ۶۰، ۵۸، ۵۷، ۴۷).

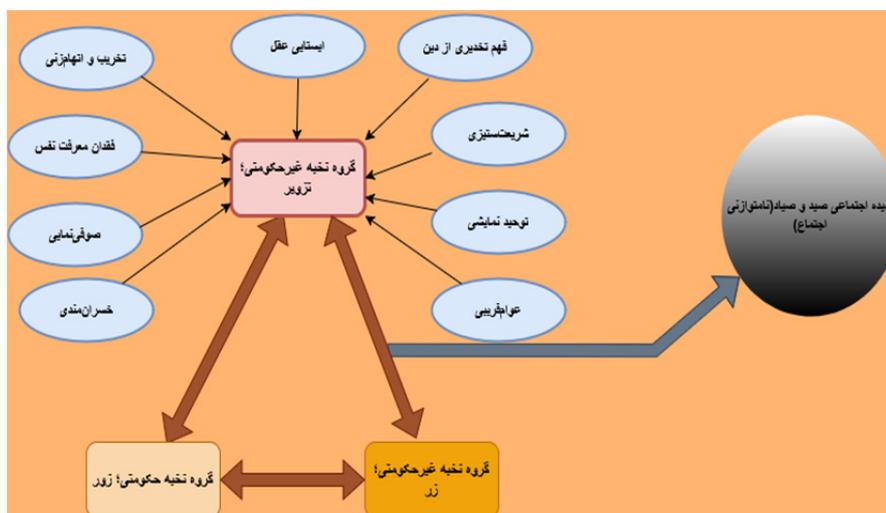
بدعاقبتی هنگام سكرات مرگ نیز از نظر ملاصدرا سرنوشتی است که در انتظار این مدعیان راهبری است (۱۳۷۱: ۹۲؛ ۱۳۷۷: ۵۸). همچنین ملاصدرا می‌نویسد اگر کسی بدون اینکه صاحب وحی و کتاب مبین باشد ادعای اهلیت منصبی والا داشته باشد و خود را فردی مبرا از نقایص بداند بدون اینکه چیزی از طرف خداوند دریافت کرده باشد، خود را منصوب شده به مقام ارشاد و هدایت بداند، ضمن ظلم بر خود و تعدی به حدود الهی، خود را مورد خشم و غضب الهی نیز قرار داده است.

۶. نتیجه‌گیری

۱. در زمان ملاصدرا صرف نظر از قدرت‌های اقتصادی، بیشتر گروه‌های مرجعی که از منزلت اجتماعی در میان مردم، قدرت به دست می‌آوردند، در بستر علوم دینی، عرفانی، فلسفی یا حکمی شکل می‌گرفت. چنانچه خطاب ملاصدرا در رساله کسر اصنام نشان می‌دهد بیشتر این گروه‌های مرجع یا نخبگان غیر حکومتی از گروه قدرت فقها، متکلمان، عرفا و متصوفه یا فلاسفه بودند.
۲. این گروه‌های نخبه اثرگذار، از طریق مرجعیت یافتن میان مردم و به تعبیر ملاصدرا «تبسیط الید» پایگاه اجتماعی به دست آوردند و به نسبت قدرتی که داشتند، از نفوذ برخوردار بوده؛ از همین روست که یک قدرت به شمار می‌آمدند.
۳. این گروه متنفذ نخبه، از طریق مرجعیت میان مردم و الگو واقع شدن، چرخش نخبگانی را رقم می‌زدند که خود سرمنشأ تحولات اجتماعی می‌شد.
۴. آنچه ملاصدرا به‌عنوان ویژگی این گروه نخبه غیر حکومتی ذکر کرده و در تحلیل مضامین بدان اشاره شد نشان داد که این گروه قدرت، فاقد فضایل لازم برای

مرجعیت در میان مردم بودند، همین مدعیان فضیلت بودن، زمینه‌ای برای شکل‌گیری قدرت است که هسته اولیه کسب قدرت و نخبگی را در جامعه فراهم می‌کند و امکان گسترش آن به سایر بلاد نیز وجود دارد؛ از همین روست که ملاصدرا جهت نشان دادن نخبگان واقعی و بصیرت دهی به مردم جامعه، در این دو رساله عارفان و راهبران واقعی را نیز با ذکر خصایصی معرفی می‌کند.

۵. بعد از شکلی‌گیری این گروه‌های نخبه غیر حکومتی، آنان هم‌جهت با قدرت‌های اقتصادی جامعه و همچنین حاکم جور و حکومت طاغوت، به تضييع حقوق مردم می‌پردازند؛ چنانچه در مضامین سازمان دهنده نیز آمد این گروه قدرت که طالب جاه، مقام و موقعیت هستند و در عین بی‌بهره بودن از علم و معرفت نفس، فهم نادرست از شریعت، ریاکاری و توحید نمایی و قرار گرفتن در کسوت عرفا و متصوفه واقعی، به قدرت‌های زر و زور پیوسته و نامعادله قدرت شکل می‌گیرد چیزی که در اندیشه پارتو نیز تحت عنوان به هم خوردن توازن اجتماعی از آن یاد شد. در چنین شرایطی پیوند سه ضلع قدرت (زر، تزویر و زور) ایجاد می‌شود که ماتریس این مضامین در شکل زیر آمده است:

ماتریس مضامین (محقق ساخته): شکل‌گیری رابطه صید و صیادی (نامتوازی اجتماعی)

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران ... (محمد جواد ذریه و دیگران) ۷۳

۶. تحلیل مضامین نشان داد که ملاصدرا در این دو کتاب، روش سخن و خطابش برای نشان دادن خصایص ضلع مهم و پررنگ تزویر (روباه صفات پارتو) است. این ضلع از طریق توحید نمایشی، صوفی نمایی، عوام‌فریبی، تخریب و اتهام زنی به ضلع نخبگان حکومتی که نماد شیران هستند و قدرت سیاسی را در دست دارند، مدد می‌کنند تا بیش‌ازپیش بتوانند به نابرابری اجتماعی دامن بزنند.

۷. بر پایه پژوهش، در کنار مثلث قدرت، گروهی دیگر از نخبگان غیر حکومتی نیز در جامعه وجود دارند که آنان نیز در جامعه مرجعیتی کسب کرده‌اند و همان اندازه که گروه نخبه تزویر، با خصایصی که بدان اشاره شد، جامعه را از مدینه فاضله دور می‌کنند، گروه نخبه دوم که به تعبیر پارتو سرریز پایین دست جامعه است با داشتن شرایطی می‌توانند یاری‌رسان و مدافع حقوق مردم در جامعه باشد مشروط بر اینکه «تیزهوش و دارای ذهنی استوار و درکی لطیف» باشد. این گروه نخبه دوم که از نظر ملاصدرا همان راهبران و عارفان حقیقی هستند، به علت بهره‌مندی از فضایل و معرفت نفس و همچنین فطرت پاک، می‌توانند موازنه قدرت را بر هم زنند و به نفع مردم اقدام نمایند. این امر زمانی صورت می‌پذیرد که مردم نیز بصیرت اجتماعی یافته و بتوانند گروه مرجع نخبه دوم را از گروه مرجع نخبه تزویر تشخیص دهند و از جاهلیت مقدس رها شوند.

کتاب‌نامه

آبیار، زهرا؛ آبیار، شهلا، (۱۴۰۰)، «خوانش قرآنی ملاصدرا در پاسخ به انحرافات فکری و فرهنگی عارف نمایان عصر (با تأکید بر کتاب کسر اصنام الجاهلیة)»، قرآن، فرهنگ و تمدن، شماره ۶، صص ۹۸-۱۱۸.

آرون، ریمون، (۱۳۸۲) مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی باقر پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

اسفندیار، محمدرضا، (۱۳۹۰)، بررسی دیدگاه ملاصدرا درباره آفات ظاهرگرایی دینی با نگاهی اجمالی به آرای امام خمینی(ره)، پژوهشنامه متین، دوره ۱۳، شماره ۵۲، صص ۱۲-۱.

امامی جمعه، مهدی، (۱۳۹۵)، سیر تحول مکتب فلسفی اصفهان از ابن‌سینا تا ملاصدرا، تهران: نشر مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

امامی جمعه، مهدی، (۱۴۰۳)، درآمدی بر فلسفه اجتماعی حکمت متعالیه، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

- باتومور، تی.بی. (۱۳۷۱)، نخبگان و جامعه، ترجمه علیرضا طیب، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جعفریان، رسول، (۱۳۸۸)، سیاست و فرهنگ روزگار صفوی، ج ۱، تهران: نشر علم.
- جعفریان، رسول، (۱۳۸۸)، سیاست و فرهنگ روزگار صفوی، ج ۲، تهران: نشر علم.
- جمشیدیها، غلامرضا، طاهری، مسلم، (۱۳۹۶)، آسیب شناسی «معرفت دینی» در عصر ابن رشد و صدرالدین شیرازی (مورد مطالعه: «فصل المقال فیما بین الحکمه و الشریعه من الاتصال» و رساله «سه اصل فلسفی»)، فلسفه دین، دوره ۱۴، شماره ۴، صص ۶۹۷-۷۲۲.
- ریترز، جورج (۱۳۷۷) نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی
- ذریه، محمدجواد، (۱۳۹۸)، «تحلیل و بررسی اخلاق در حکمت متعالیه»، اصفهان، رساله دکتری، دانشگاه اصفهان.
- شانظری، جعفر، (۱۳۹۰)، ترجمه و شرح مبدأ و معاد، قم: انتشارات دانشگاه قم.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، (۱۳۷۱)، عرفان و عارف نمایان، ترجمه کسر اصنام الجاهلیه، مترجم بیدارفر، محسن، تهران: الزهرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، (۱۳۷۷)، رساله سه اصل، تصحیح و مقدمه حسین نصر، تهران: مولی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، (۱۹۸۱)، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، ج ۱، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- صفوی، سید زین العابدین، (۱۳۸۸)، ملاصدرا و آسیب‌شناسی عرفان و تصوف، مجموعه مقالات منتخب دومین همایش جهانی حکیم ملاصدرا، ج ۶، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- عابدی جعفری، حسن و دیگران، (۱۳۹۷)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، اندیشه مدیریت راهبردی، سال ۱، شماره ۱، پیاپی، ۱۳، صص ۱۵۱-۱۹۸.
- عین علیلو، علی، مرادی، جبار، (۱۳۹۲)، «جایگاه معرفت و طرق وصول به آن اندیشه ملاصدرا بر اساس کتاب کسراصنام الجاهلیه»، عرفان اسلامی، شماره ۳۹، صص ۱۷۲-۱۵۷.
- کوزر، لیوئیس، (۱۳۸۹) زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی، چاپ شانزدهم.
- محمدپور، احمد، (۱۳۹۲)، روش تحقیق کیفی ضد روش دو؛ مراحل و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی، تهران: جامعه‌شناسان.

نقش صاحبان قدرت اجتماعی در بحران ... (محمد جواد ذریه و دیگران) ۷۵

ملکی، سمیه؛ امامی جمعه، مهدی؛ اهل سرمدی، نفیسه، (۱۴۰۰)، «بررسی تبعات اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی الهیات ظاهرگرایانه از منظر ملاصدرا»، نشریه حکمت معاصر، دوره ۱۲، شماره ۱، پیاپی ۳۲، صص ۲۴۹-۲۶۷؛ <https://doi.org/10.30465/cw.2021.6837>

ملکی، سمیه؛ امامی جمعه، مهدی؛ اهل سرمدی، نفیسه، (۱۳۹۸)، «ملاصدرا و روش شناسی انتقادی فهم ظاهرگرایانه از دین»، خردنامه صدرا، دوره ۲۵، شماره ۱، صص ۸۰-۷۱.

Braun, V, & Clarke, V. (2020). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 328-344.

Creswell, J. W, & Poth, C. N. (2022). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (pp. 95-110). SAGE Publications.

Mills, C. W. (1956). *The Power Elite*. Oxford University Press.

Pareto, Vilfredo. (1964). *Trattato di sociologia Generale*. Edizioni di comunita. Milan

Smith, R, & Jones, A. (2023). Analyzing literary texts: A qualitative approach. *Journal of Literary Studies*, 45(2), 145-162.

Sterling, M. (2021). Thematic analysis in qualitative research: A practical guide. *Qualitative Research*, 21(3), 455-471.